

MARCIN MIRONOWICZ¹

Białystok

ORCID 0000-0001-6514-779X

OBRAZ NAUCZYCIELA SZKÓŁ BRACKICH W XVI-XVII-WIECZNEJ RZECZYPOSPOLITEJ

A picture of a teacher from brotherhood schools in the 16th-17th century Poland Abstract

At the end of the 16th century, there was a development of brotherhood education. Schools operated according to the *School Order* developed in 1586 by Greek Arsenius. The document was in force invariably throughout the functioning of brotherhood schools. In the regulations, we find the requirements to be met by a teacher. The article presents the profiles of teachers in relation to the requirements of the fraternity statute.

Keywords: brotherhood school, teacher, orthodox education

Abstrakt

W końcu XVI w. nastąpił rozwój szkolnictwa brackiego. Szkoły działały w oparciu o *Porzadek szkolny* opracowany w 1586 r. przez Greka Arseniusza. Dokument obowiązywał niezmiennie przez cały czas funkcjonowania szkół brackich. W regulaminie wpisano wymagania, jakim powinien sprostać didaskał. W artykule ukazane zostały sylwetki didaskałów w odniesieniu do wymagań statutu brackiego.

Słowa kluczowe: szkoła bracka, didaskał, edukacja prawosławna

Na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego istniały szkoły prowadzone przez bractwa prawosławne. W końcu XVI w. i na początku XVII w. powstały one w takich miejscach jak: Wilno (1584), Lwów (1585), Krzyczew (1588), Rohatyń (1589), Mohylew (1590), Brześć (1591), Gródek (1591), Orsza (1592), Mińsk (1592), Bielsk (1594), Przemyśl (1592), Komarno (1592), Lublin (1594), Kamieniec Podolski (1589), Zamość (1633), Halicz, Chełm, Winnica, Niemirów, Bielowce, Pińsk (1631), Łuck (1617), Kijów (1615/1616), Kronie

¹ Dr Marcin Mironowicz, studiował teologię i kulturę bizantyjską w Uniwersytecie Arystotelesa w Salonikach. Ukończył studia historyczne w Uniwersytecie w Białymstoku. W latach 2015-2018 był laureatem „Diamentowego Grantu”. Interesuje się edukacją, kulturą i historią Kościoła wschodniego w Europie Wschodniej. W 2019 r. uzyskał stopień doktora nauk humanistycznych na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. E-mail: marcin.mironowicz5@gmail.com.

(1584), Włodzimierz Wołyński (1586), Peresopnica (1596), Stradyń (1597), Dubno (1604), Jarosław, Jewie (1616), Szklów (1625) i wielu innych miejscowościach².

Szkoły brackie pod względem prawnym i materialnym znajdowały się w pełnej zależności od bractw. Wynagrodzenie nauczycieli, kontrola nad procesem dydaktycznym i wychowawczym należała do kompetencji starszyny konfraterni. Bractwo, organizując szkołę, podejmowało zobowiązanie utrzymania nauczycieli brackich, zapewniając im wynagrodzenie, wyżywienie, odzież, miejsce zamieszkania. Za pracę w szkole brackiej nauczyciele byli raz na kwartał wynagradzani³, mogli korzystać z obiadów, które kolejno wydawali rodzice uczniów⁴.

Konfraternie zatrudniały didaskałów, którzy posiadali wiedzę, byli oddani prawosławiu i praktykowali chrześcijańskie normy moralne. Sylwetkę nauczyciela brackiego zdefiniowano w *Porządku szkolnym*, tj. statucie szkół brackich opracowanym w 1586 r. przez Greka Arseniusza⁵.

² Szerzej patrz.: Я. Исаевич, *Братства и их роль в развитии украинской культуры 16-18 в.*, Киев 1966; Е. Медынский, *Братские школы Украины и Белоруссии в XVI-XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией*, Москва 1954; В. Мещеряков, *Братские школы Белоруссии (XVI – первая половина XVII в.)*, Минск 1977; К. Харлампович, *Западнорусские школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви*, Казань 1898; А. Мironowicz, *Православне szkolnictwo teologiczne na terenie Rzeczypospolitej, w: Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, Białystok 2012, s. 863-880; tenże, *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI-XVIII w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1994, nr 2, s. 20-34; M. Mironowicz, *Szkoły brackie na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII w.*, Białystok 2019.

³ АЮЗР, ч. 1, т. XI, Киев 1904, с. 68-69.

⁴ „Обеды, ведлугь порядковъ своихъ давныхъ, отъ каждого хлопца на день назначенныйъ дидакалове мають доходити”, АЮЗР, ч. 1, т. XI, с. 131.

⁵ Arseniusz urodził się w 1550 r. koło Tesalii w rodzinie duchownego. Uczył się w szkole w Trikali u metropolity Nawpaktu i Artis Damaskinos, Mattheosa i Jeremiasza II. W 1579 r. Jeremiasz II uczynił go biskupem Ellasonu i Dimonikonu za zgodą sultana Murata. W 1585 r. Arseniusz wraz z biskupem Dyrachionu Paizjuszem został wysłany z poselstwem do Moskwy. W drodze powrotnej biskup Ellasonu zatrzymał się we Lwowie, gdzie skupiona była wielka diaspora grecka, składająca się przeważnie z kupców. Lwów leżał na szlaku handlowym z Mołdawii do Rzeczypospolitej i Niemiec, a także do Moskwy. Drogą tą podążali kupcy kreteńscy przewożący wino, a także greccy duchowni, którzy w Moskwie szukali wsparcia finansowego u cara. Miało to bezpośredni wpływ na wzrost liczby Greków we Lwowie. W latach 1586-1588 Arseniusz wykonywał prace egzarchy patriarszego w Kościele prawosławnym, a także wspomógł działalność oświatową bractwa lwowskiego. W maju 1588 r. opuścił Lwów, aby towarzyszyć patriarsze Jeremiaszowi II Transosowi w podróży do Moskwy, gdzie pozostał na stałe. Arseniuszowi powierzono funkcję strażnika grobu carskiej rodziny w soborze archangielskim na Kremlu. Hierarcha był fundatorem cerkwi św. Dymitra na Kremlu i innych czterech moskiewskich świątyń. Arseniusz zasłynął jako darczyńca manuskryptów, ikon i wielu cennych utensyliów dla greckich monasterów i cerkwi. Metropolita wpływał też na losy Greków mieszkających w Moskwie. Arseniusz obdarzył także czterema ikonami grecką diasporę w Wenecji. Podczas pobytu w Moskwie arcybiskup ellasoński zajmował się pracą twórczą. W Moskwie powstały jego pamiętniki (*απομνημονεύματα*), nabożeństwo ku czci św. Wasyla Błogosławionego (*ακολουθία του αγίου Βασίλειου Μόσχας*) w języku greckim, stworzył kopię Kodeksu Jerozolimskiego. Po śmierci Borysa Godunowa w 1605 roku, kiedy w Rosji rozpoczęła się wielka smuta, Arseniusz przeżywał najtrudniejsze lata swego życia na obczyźnie. Dopiero w 1613 roku, kiedy rozpoczęły się rządy Michała Romanowa, życie arcybiskupa ustabilizowało się. W tym samym roku został arcybiskupem Tweru i Riazania, gdzie zajmował się odbudową zniszczonego soboru Przemienienia Pańskiego. W 1615 r. Arseniusz został arcybiskupem Suzdału. Na prośbę cara wrócił do Moskwy i zamieszkał w monasterze Objawienia Pańskiego, gdzie uczestniczył aktywnie w życiu Kościoła prawosławnego. Kilka lat przed śmiercią, prawdopodobnie w 1622 roku, wyjechał z Moskwy do Suzdała. „Skronny arcybiskup ellasoński Arsenios” – jak sam siebie nazywał – zmarł 13 kwietnia 1626 r. w wieku 76 lat. Szerzej: Φ. Α. Δημητρακόπουλος, *Αρσένιος Ελλάσσόνος*, Αθήνα 2007; K. Kuczara, *Grecy w Kościołach Wschodnich w Rzeczypospolitej (1585-1621)*, Warszawa 2012; tenże, *Arsenius z Ellasonu – Grek w służbie Cerkwi prawosławnej we Lwowie*, „Przegląd Historyczny”, 2010, nr 101/1, s. 89-99.

W regulaminie podano charakterystykę nauczyciela: „Didaskał albo nauczyciel powinien być szlachetny, mądry, pokorny, roztropny, wstrzemięźliwy, nie pijak, nie cudzołożnik, nie chciwy, nie sknera, niezacietrzewiony, niezawistny, poważny, nie niewulgarny, nie czarodziej, prawdomówny, nie heretyk, lecz dążący do pobożności, dobry. Nauczyciel miał być przykładem cnót, do których miał dążyć uczeń”⁶. Takich wymagań nie stawiano innym wykładowcom, nawet duchownym, w szkołach przycerkiewnych.

W paragrafie 5 statutu zapisano: „Didaskał powinien wszystkie dzieci traktować równo, jak synów ludzi bogatych, tak i ubogie sieroty i tych, którzy żebrzą na ulicy o żywność; wszystkim uczniom didaskał winien udzielać tyle samo uwagi”⁷. W paragrafie 14 statutu zapisano: „W sobotę po wieczornym nabożeństwie nauczyciel powinien przebywać z dziećmi dłużej niż zazwyczaj, nauczając ich strachu Bożego i właściwego zachowania: jak mają zachowywać się w cerkwi, stając wobec Boga, w domu wobec rodziców swoich i jak przed innymi mają zachować cnotę i wstyd. Przed Bogiem i świętymi okazuj cześć i strach, rodzicom i didaskałowi posłuszeństwo, w stosunku do innych pokorę i szacunek, a sobie wstyd i cnotę. Te cechy mają być przekazywane dziecku, i nie trzeba bronić im przeżywać goryczy w szkole”⁸. Zgodnie z paragrafem 20 statutu szkoły brackiej: „Jeśli nauczyciel bądź uczeń zrobił rzeczy niezgodne z zakonem, odgraża się, cudzołożnik, pijak, złodziej, bluźnierca, niedbający o nic, chciwy, oszczerca, butny, takowy nie może być nauczycielem”⁹.

Przez cały okres funkcjonowania brackich placówek oświatowych wymagania odnośnie do nauczycieli zawarte w *Porządku szkolnym* były przestrzegane. Wykładowcy szkół brackich byli znani z imienia i nazwiska jedynie w głównych placówkach oświatowych. Nazywano ich didaskałami, bakałarzami. Ci, którzy nauczali śpiewu cerkiewnego, określani byli mianem diaka. Religii i zachowania w cerkwi nauczał kaznodzieja.

W początkowym okresie funkcjonowania szkół brackich konfraternie miały problem z pozyskaniem wykształconych nauczycieli. Szukano ich, wykorzystując kontakty przede wszystkim ze stauropigią lwowską. W 1588 r. stauropigia wileńska prosiła lwowian o przysłanie „дыяка или дву могущихъ, достоине рассудити и инехъ научити”¹⁰. Wilnianie gwarantowali im „житие и всякъ достатокъ въ потребу телесную достоине”¹⁰. Prośby o przysłanie nauczycieli ponowiano¹¹. Z podobną prośbą bractwo lubelskie występowało

⁶ *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов*, т. I, Киев 1848, отд. 1, с. 99; *Архів Української Церкви, Серія 2: Джерела*, Випуск 1: *Історія Луцького братства та братського монастиря 1617-1833 років*, ред. М.І. Обушний, Луцьк 2014, с. 67-68; И. Флеров, *О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России, в XVI, XVII и XVIII столетиях*, Санкт-Петербург 1857, с. 111; Е. Медынский, *Братские школы...*, с. 127, пкт. 1; В.П. Мешеряков, *Братские школы Белоруссии (XVI – первая половина XVII в.)*, с. 24.

⁷ Е. Медынский, *Братские школы...*, с. 127, пкт. 5; М. Mironowicz, *Szkoły bractw cerkiewnych...*, 502.

⁸ Е. Медынский, *Братские школы...*, с. 127, пкт. 14; М. Mironowicz, *Szkoły bractw cerkiewnych...*, 504.

⁹ Е. Медынский, *Братские школы...*, с. 127, пкт. 20; М. Mironowicz, *Szkoły bractw cerkiewnych...*, 505.

¹⁰ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею* (dalej: АЗР), т. IV, Санкт-Петербург 1851, нр. 4, с. 5-6.

¹¹ W 1619 r. stauropigia wileńska wysłała list do bractwa lwowskiego z prośbą o informację o nauczycielach brackich, АЗР, т. IV, нр. 217, с. 506.

do bractwa wileńskiego¹², mińskie do lubartowskiego¹³, przemyskie do lwowskiego¹⁴. Ustosunkowując się pozytywnie do próśb bractw, stauprogia lwowska wysłała nauczycieli do szkół w Wilnie, Przemysłu, Brześciu, Rohatyniu, Stryju i innych¹⁵. Ze Lwowa do Wilna wysłano Stefana Zyzaniego i Cyryla Trankwiliona-Stawrowieckiego. Wychowankowie szkoły wileńskiej Sylwester Kossov i Izajasz Trofimowicz-Kozłowski zasilili grono dydaktywistów szkoły brackiej we Lwowie. Stauprogia lwowska o pomoc w znalezieniu nauczycieli greki zwracała się do patriarchy aleksandryjskiego Cyryla (1601-1620)¹⁶. Wśród nauczycieli szkół prawosławnych spotkać można było wykształconych luteranów i kalwinistów, „którzy uczą w wielebnym ich bractwie Wileńskim”¹⁷. Łaciny nauczali zatrudnieni w 1617 r. „wykładowcy z Królewca, ze zboru wileńskiego”¹⁸. W mniejszych miejscowościach typowym zjawiskiem w XVII w. byli tzw. nauczyciele wędrowni, którzy nie mieli stałego miejsca pobytu i przechodzili z jednej szkoły do drugiej. W końcu XVI w. „malarczyk” Bartłomiej Żaszkowski z Halicza przed otrzymaniem pracy w szkole lwowskiej „утримовався жачком по руських школах в різних місцях”¹⁹. Diakon Fiodor Wiszniański nauczał w Rohatyniu, Stryju, Drohobyczu, potem znowu w Stryju²⁰.

Kandydaci na stanowisko nauczyciela w szkołach brackich musieli posiadać odpowiednie wykształcenie i postawę moralną. Starający się o pracę na piśmie określali swe umiejętności dydaktyczne. Na zebraniu brackim członkowie konfraterni decydowali o tym, czy dana osoba była zatrudniona. Zachował się dokument przedstawiający zakres obowiązków diakona w lwowskiej szkole brackiej z 1699 r. przedłożony Teodorowi Rudkiewiczowi do podpisu. W dokumencie na pierwszym miejscu umieszczony był wymóg trzeźwości. Do obowiązków diakona należało m.in. prowadzenie chóru szkolnego, nauka wielogłosowego śpiewu, pilnowanie porządku w szkole²¹. Niekiedy bractwa przyjmowały kandydata na stanowisko nauczyciela dopiero po próbnym zajęciach lekcyjnych, kiedy można było ocenić jego umiejętności dydaktyczne i merytoryczne. W taki sposób został zatrudniony w 1592 r. w szkole wileńskiej wykształcony pedagog pochodzenia niemieckiego Cyryl Trankwilion-Stawrowiecki²².

¹² *Архив Юго Западной России* (dalej: АЮЗР), ч. 1, т. X: *Акты, относящиеся к истории галицко-русской православной церкви (1423-1714)*, Киев 1904, nr. CCVI, s. 532-533.

¹³ АЮЗР, ч. 1, т. X, nr. CCIV, s. 527-528.

¹⁴ С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, т. 1: *Приложение*, Киев 1883, nr 8, s. 32-33. В. Лоренс, *Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII-XVIII w.*, Rzeszów 2005, s. 225.

¹⁵ Я.Д. Исаевич, *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.*, с. 138.

¹⁶ С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, nr 28, с. 201.

¹⁷ *Examen Obrony, to jest odpis na scrip, Obrona Weifcatij nazwany, w którym się zgromadzenie Wilenskie Zejścia Ducha iustificuie, że nie popadlo w Sowitą Winę, sobie zadana*, w: АЮЗР, т. 1, ч. VIII, Киев 1914, с. 564.

¹⁸ К. Харлампович, *К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ея существования*, Вильна 1897, с. 328, ргзурис 2.

¹⁹ А. Добрянский, *История епископов трех соединенных епархий, Перемышльской, Самборской и Саноцкой, от найдавейших времен до 1794 г.*, Львов 1893, с. XIV-XV; Я.Д. Исаевич, *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.*, с. 148.

²⁰ Тамże.

²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 129. Оп. 1. Д. 759. Dokument z mylną datą wydrukowano w: АЮЗР, ч. 1, т. X: *Акты, относящиеся к истории галицко-русской православной церкви (1423-1714)*, Киев 1904, nr 171, с. 435-437.

²² К. Харлампович, *Западнорусские православные школы...*, с. 461; В.П. Мещеряков, *Братские школы Белоруссии (XVI – первая половина XVII в.)*, с. 43.

W przypadku gdy nauczyciel nie spełniał oczekiwań bractwa i naruszał statut szkoły, starsi konfraterni zwalniali go, niekiedy nakazując mu opuszczenie miejscowości, w której znajdowała się szkoła. W 1605 r. ze szkoły brackiej w Wilnie usunięto dwóch didaskalów: nauczyciela języka polskiego i łaciny Olbrychta Czaplńskiego za niestosowne zachowanie wobec duchownego i Antoniego Hrekowicza za niemoralne zachowanie. Za nauczanie niezgodne z kanonami Cerkwi prawosławnej szkołę bracką w Szkłowie, a później w Mohylewie musiał opuścić Dymitr Nagij²³. Problemy rodzinne nauczyciela również mogły być przyczyną jego wydalenia z placówki brackiej. W 1688 r. stauropigia lwowska na swym zebraniu postanowiła: „ponieważ do tych czas didaskał dekretowi dosyć nie czyni y syna Semiona typographa nie uspokuje, iż jeśli do niedzieli przyszłej onego nie uspokoję, że mu didaskalia wypowiemy, a innego na jego miejsce postanowimy”²⁴. Czasem didaskał unikał kary, dokonując konwersji na unię. Tak było z Antonim Hrekowiczem czy Bartłomiejem Żaszkwskim²⁵.

Nauczyciele bractwa zajmowali się nie tylko dydaktyką. Niektórzy opiekowali się uczniami zakwaterowanymi w bursach szkolnych, stawali w obronie wychowanków i szkoły podczas licznych napadów uczniów szkół jezuickich czy unickich, np. wileńscy pedagodzy bractwa Firs Olszewski i Tymoteusz uczestniczyli w zamieszkach wywołanych przez studentów Akademii Wileńskiej w 1598 r.²⁶ W październiku 1627 r. podczas takiego napadu w obronie uczniów szkoły brackiej w Łucku stanął hieronim Elizeusz Ilkowski²⁷.

Nad codzienną pracą szkoły, nauczycieli i uczniów czuwał rektor. Zwyczajowo konfraternie powierzały mu także funkcję ihumena monasteru brackiego, przy którym funkcjonowała szkoła. Rektor odpowiadał za pracę oświatowo-wychowawczą szkoły. Sprawami administracyjnymi placówki oświatowej zajmowali się wybierani spośród członków bractwa „prowizorzy”. To oni odpowiedzialni byli za kondycję finansową placówki, pobierali opłaty za nauczanie, wypłacali wynagrodzenie nauczycielom, czuwali nad stanem budynków szkolnych, na brackich zebraniach powiadamiali o potrzebach placówki. Niekiedy „prowizorzy” i bractwo próbowali ingerować w pracę oświatowo-wychowawczą szkoły, co często doprowadzało do odejścia nauczycieli i w konsekwencji upadku placówek. Do takiej sytuacji odniósł się patriarcha aleksandryjski Cyryl (1601-1620) w liście do bractwa lwowskiego z 26 kwietnia 1614 r., pisząc „если хочете, абыся деточки ваше учили [...] допушаючи, абы ихъ дидаскаль билъ и караль и такъ ихъ цвичиль, якося оному подобати будетъ, а не якъ вы сами хочете”²⁸. W liście patriarcha zwracał uwagę na niskie wynagrodzenie nauczycieli brackich, skutkiem czego rotacja didaskalów w szkołach brackich była duża²⁹.

²³ M. Mironowicz, *Szkoły bractw cerkiewnych...*, s. 368, 370-371, 378.

²⁴ АЮЗР, ч. 1, т. XII, Киев 1904, с. 179.

²⁵ М. Коялович, *Литовская церковная уния*, т. 2, Санкт-Петербург 1861, с. 367-368; M. Mironowicz, *Szkoły bractw cerkiewnych...*, s. 370-372; J. Krochmal, *Duchowieństwo unickie eparchii przemysko-samborskiej w latach 1596-1609*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 20/2013, s. 154-155.

²⁶ List Krzysztofa Mikołaja Radziwiłła, wojewody wileńskiego (1584-1603) do króla Zygmunta III informujący o rozruchach w Wilnie, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów 408, k. 1-4. Proponuje również opis wydarzeń, Lietuvos Valstybės Istorijos Arhivas, f. 21, op. 2, nr 402, k. 86-91, 92-93; Российский государственный исторический архив, ф. 123, оп. 3, nr. 75; *Акты издаваемые Виленскою комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне* (dalej: АВАК), т. 8, Вильна 1875, nr. 13-15, с. 29-36.

²⁷ J. Kochanowicz, *Słownik geograficzny jezuickich burs muzycznych*, Kraków 2002, s. 150.

²⁸ С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, nr 28, с. 201.

²⁹ Tamże.

Fundusz na płace pracowników składał się z zapisów na rzecz szkoły, opłaty rodziców za naukę dzieci, części podzwonnego³⁰ i części dochodu ze sprzedaży świec³¹. Pierwszy składnik, najbardziej znaczący, nieustannie malał z powodu konwersji na unię lub katolicyzm zwolenników bractw. Nauczyciele oprócz pracy w szkole dorabiali, nauczając w domach prywatnych. W Wilnie takimi pedagogami uczącymi w domach byli na przykład Tymoteusz Firs Olszewski, który opiekował się synem księcia Bohdana Ogińskiego, i Marcin Wojsławski, odpowiedzialny za edukację małoletnich członków rodziny Jana Dubowicza³².

Didaskalowie bractwy wykazywali się znaczną erudycją. Byli autorami pierwszych podręczników wykorzystywanych w szkołach brackich, np. Laurencjusz Zyzani był autorem podręcznika *Грамматика словенська совершенинаго искусства осми чястий слова иныхъ нуждныхъ. Новосоставленная Л. З., Катехизисъ, або вызнане веры святое, соборное, апостольское, Въсходнее церкви*, Melecjusz Smotrycki – *Грамматики славенския правильное Синтазма*³³, Stefan Zyzani – katechizmu. Spór o dogmaty wiary z unitami i katolikami także spoczywał na didaskalach – Melecjuszu Smotryckim, Jerzym Rohatyńcu, Stefanie Zyzanim. To przedstawiciele kadry nauczającej byli doradcami z ramienia bractw cerkiewnych w delegacjach prawosławnych na sejm i sejmiaki (Andrzej Mużyłowski³⁴, Leoncjusz Karpowicz³⁵).

Z powyższej listy wykładowców wynika, że nauczycielami w szkołach brackich były osoby o wysokich kwalifikacjach, postaci zaangażowane w życie Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. Ich wiedzę i aktywność na forum publicznym wykorzystywała szlachta ruska na sejmikach, magnateria w kształceniu swych dzieci, a hierarchia prawosławna w obronie praw swego Kościoła. Zróżnicowany skład wykładowców pod względem narodowościowym i wyznaniowym w szkołach brackich przyczynił się do podniesienia prestiżu prawosławnych ośrodków edukacyjnych. Uczniowie mogli nie tylko uzyskać solidną wiedzę teologiczną, ale równocześnie dowiedzieć się o sytuacji Kościoła prawosławnego w innych państwach, zwłaszcza na terenie Państwa Osmańskiego. Mankamentem kadry dydaktycznej była jej niestabilność. Wykładowcy pochodzenia greckiego, którzy odgrywali, ze względu na profil szkół, tak wielką rolę, przebywali w nich jedynie czasowo. Niejednokrotnie ich pobyt ograniczał się zaledwie do kilku miesięcy. Kadra nauczająca była często zaangażowana w polemikę wyznaniową i aktywnie uczestniczyła w innych przedsięwzięciach oświatowych i politycznych. Pomimo starań starszyny bractwa część z wykładowców trafiła do szkół przypadkowo, często przejazdem. W konsekwencji skład wykładowców w brackich placówkach oświatowych był niestabilny. O wiele lepszy był jedynie w stauropigialnych szkołach brackich w Wilnie i we Lwowie.

Sytuacja w szkolnictwie brackim uległa zasadniczej zmianie w I połowie XVII w.. W 1620 r. w Rzeczypospolitej reaktywowana została hierarchia prawosławna. Przy coraz

³⁰ АЮЗР, ч. 1, т. XI, с. 130, 531, 533-537; т. XII, с. 291.

³¹ АЮЗР, ч. 1, т. XI, с. 130, 198.

³² К. Харлампович, *Западнорусскія православныя школы...*, с. 469-470; В.П. Мещеряков, *Братские школы Белоруссии (XVI – первая половина XVII в.)*, с. 22.

³³ М Нікалаеў, *Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск 2009, „Гісторыя беларускай кнігі”, т. 1, с. 163-164.

³⁴ Л.В. Тимошенко, *Мужиловский Андрей*, в: *Православная Энциклопедия*, т. 47, Москва 2017, с. 594. Т. Kempa, *Protopop słucki Andrzej Mużyłowski – antagonistą unii brzeskiej*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 746-747.

³⁵ Л.В. Левшун, В.Г. Пидгайко, *Леонтий*, в: *Православная Энциклопедия*, т. 40, Москва 2015, с. 505.

słabszej kondycji ekonomicznej bractw ciężar prowadzenia szkół brackich przejmowały monasterzy brackie. Stopniowemu umocnieniu ulegała pozycja rektora szkoły, którym pozostawał nadal ihumen klasztoru brackiego.

W tym okresie w szkolnictwie brackim wypracowano następujący zwyczaj obsadzania stanowisk dydaktycznych w szkole: Zdolni wychowankowie szkół brackich, którzy pragnęli być mnichami i wyrazili zgodę zostać didaskałami, byli kierowani przez przełożonych monasterów brackich na dalszą naukę zagranicę. Po powrocie i rozpoczęciu nowicjatu byli kierowani do pracy w szkołach, gdzie nauczali przedmiotów, poczynając od klas niższych do wyższych³⁶. Reguła ta znalazła m.in. potwierdzenie w przywileju Władysława IV z 1633 r. nadanym konfraterni wileńskiej: „церкви служечи в школах працюючи законники в нем знайдовалисе”³⁷. Praca wykształconych zakonników w placówkach oświatowych prowadzonych przez monasterzy brackie była formą „posłuszenia” i trwała kilka lat. W 1621 r. Józef Bobrykowicz, rektor szkoły brackiej w Wilnie, wysłał Sylwestra Kossowa i Izajasza Trochimowicza-Kozłowskiego do szkół w Lublinie i Zamościu w celu kontynuowania nauki i przygotowania do funkcji wykładowców brackich. W końcu lat dwudziestych byli uczniowie szkoły wileńskiej powrócili do Wilna, wstąpili do monasteru i rozpoczęli działalność pedagogiczną³⁸. Łukasz Baranowicz po ukończeniu Kolegium Kijowsko-Mohylańskiego został skierowany na studia m.in. do jezuickich uczelni Wilna i Kalisza³⁹. Nauczyciele mieli zapewnione zakwaterowanie i wyżywienie w monasterze brackim. Wypracowany scenariusz miał też negatywny skutek. Wykształceni mnisi po kilku latach kierowani byli do innych zadań na rzecz Cerkwi, a ich miejsce w szkole zajmował kto inny. Powodowało to rotacje na stanowisku didaskała i utratę doświadczonego nauczyciela.

Didaskałowe bractwo wzbogaciło katalog podręczników wykorzystywanych w szkolnictwie brackim. Zasady pisania kazań na określone uroczystości liturgiczne zawierał dodatek do pracy Joannicjusza Galatowskiego *Ключь разумения. Священником законником и льяком належачий* wydany przez Ławrę Kijowską w roku 1659⁴⁰. Pomocą naukową na zajęciach poezji była książka byłego nauczyciela lwowskiej szkoły brackiej Cyryla Trankwiliona-Stawrowieckiego *Перло многоценное*⁴¹. Do nauki filozofii korzystano z wydań wykładów przeprowadzonych przez Kasjana Sakowicza w szkole brackiej w Kijowie *Problemata abo pytania o przyrodzeniu człowieczym z łacińskiego na polski czy Traktat o duszy*⁴². Pojawiły się nowe leksykony i katechizmy, na których zapotrzebowanie odpowiedzieli nauczyciele szkół brackich. O poziomie intelektualnym kadry oświatowej świadczy fakt, że byli wśród

³⁶ С. Голубев, *Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетий*, Киев 1901, с. 15.

³⁷ *Zbiór dawnych dyplomów i aktów miasta Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi, i różnych sprawach*, cz. 2, Wilno 1843, nr 42, s. 124.

³⁸ M. Mironowicz, *Szkoły bractw cerkiewnych...*, s. 364-365; A. Mironowicz, *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, s. 9.

³⁹ K. Chodynicki, *Łazarz Baranowicz*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), Ł 1/5, z. 5, Kraków 1935, s. 273-274.

⁴⁰ M. Kuczyńska, *Joannicjusz Galatowski – wybitna postać baroku*, „Latopisy Akademii Supraskiej”, 2010, t. 1, s. 103-114; też, *Ruska homiletyka XVII w. w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonowania*, Szczecin 2004, s. 217-224; A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zakres cywilizacji zachodniej na Rusi*, Kraków 1899-1900, s. 134-135; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 64-65.

⁴¹ Л.Г. Рева, *Перло многоценное*, в: *Енциклопедія історії України*, ред. В.А. Смолій, т. 8, Киев 2011, с. 520; Я. Ісаєвич, *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*, Львів 2002, с. 197-203.

⁴² О Русина, *Історія України в особах. Литовсько-польська доба*, Київ 1997, с. 174.

nich przyszli metropolici (Hiob Borecki⁴³, Warłaam Jasiński⁴⁴, Sylwester Kossow⁴⁵, Piotr Mohyla⁴⁶), biskupi (Łazarz Baranowicz⁴⁷, Józef Bobrykowicz-Anechożski⁴⁸, Józef Kononowicz-Horbacki⁴⁹, Jerzy Konniski⁵⁰), ihumeni (Manuel Białoszycki⁵¹, Melchisedek Bogdanowicz⁵², Jezekiel Filipowicz⁵³, Gedeon⁵⁴, Teodozy Gugurewicz⁵⁵, Sylwester Hołowczyc⁵⁶, Teodozy Safanowicz⁵⁷, Filoteusz Uszczycki, Ignacy Staruszyc⁵⁸, Izajasz Trofimowicz-Kozłowski⁵⁹, Ignacy Jewlewicz⁶⁰, Melecjusz Dzik⁶¹).

⁴³ С. Голубев, *История Киевской духовной академии*, вып. 1, ч. 1: *Периодъ до-Могиланскій*, Киев 1886, с. 213; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011, s. 231.

⁴⁴ И.А. Алексеев, *Варлаам Ясинский*, „Православная Энциклопедия”, т. 6, Москва 2003, с. 605-607; Н. Петров, *Киевская Академия во второй половине XVII в.*, с. 31.

⁴⁵ R. Łużny, *Sylwester Kossow*, w: PSB, t. 14, 1968, s. 326; A. Mironowicz, *Sylwester Kossow...*, s. 9.

⁴⁶ H. Kowalska, *Mohila (Moghila Mohila) Piotr h. własnego (1596-1647)*, w: PSB, t. 21/3, z. 30, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 568-569; Ю.А. Мицик, *Св. Петро Могила*, Харків 2015, с. 24.

⁴⁷ K. Chodynicki, *Łazarz Baranowicz*, s. 273-274; С. Голубев, *Киевская Академия...*, с. 372; A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska...*, s. 124.

⁴⁸ И. Флеров, *О православных церковных братствах противоборствовавших унии в юго-западной России...*, с. 132-133; К. Харлампович, *Западнорусския православныя школы...*, с. 341; В.И. Мелешко, *Могилев в XVI середине XVII в.*, Минск 1988, с. 223; В.П. Мещеряков, *Братские школы Белоруссии (XVI– первая половина XVII в.)*, с. 22; A. Mironowicz *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003.

⁴⁹ A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska...*, s. 144; Н. Петров, *Киевская Академия во второй половине XVII в.*, с. 10; С.Е. Сомов, В.Г. Пидгайко, *Иосиф*, в: *Православная Энциклопедия*, т. 25, Москва 2010, с. 631.

⁵⁰ W.A. Serczyk, *Konisski Georgij (Jerzy)*, w: PSB, t. 13, Wrocław-Warszawa 1967-1968, s. 534. *Życie i działalność Jerzego Konisskiego* ostatnio omówił A. Mironowicz w pracy *Jerzy Konisski, biskup mohylewski*, Białystok 2017; АСД, т. 2, Вильно 1867, с. LXVIII; E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego*, Warszawa 1935, s. 22.

⁵¹ *Памятники Православия и Русской народности в Западной России в XVII-XVIII вв.*, т. 1: *Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII-XVIII вв.*, ч. 1-3, ред. Ф. Титов, Киев 1905, нр. CCCLIII, с. 792.

⁵² K. Харлампович, *К истории западно-русского просвещения...*, с. 12-13; U. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne Wilno – miasto wielu religii i narodów*, Białystok 2015, s. 169-170.

⁵³ Н. Петров, *Киевская Академия во второй половине XVII в.*, с. 44.

⁵⁴ *Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам*, Минск 1848, нр. 62, с. 104-107.

⁵⁵ Н. Петров, *Киевская Академия во второй половине XVII в.*, с. 47.

⁵⁶ A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska...*, s. 123; Н. Петров, *Киевская Академия во второй половине XVII в.*, с. 43.

⁵⁷ A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska...*, s. 122; A. Mironowicz, *Święty męczennik Makary Kaniewski (Tokarzewski) (1605-1678)*, „Latopisy Akademii Supraskiej”, 2019, t. 10, s. 159.

⁵⁸ M. Mironowicz, *Dzieje ośrodków monastycznych na Wołyniu do końca XVI w.*, Białystok 2017, s. 90; П. Кралюк, *Старушич Ігнатій*, в: *Острозька академія XVI-XVII століття. Енциклопедія*, Острог 2011, с. 426; Н. Петров, *Киевская Академия во второй половине XVII в.*, с. 12, 131; A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII-XVIII w.*, Białystok 2008, s. 86.

⁵⁹ *Apologetyka szkół... Sylwestra Kossowa*, w: M. Mironowicz, *Szkoły bractw cerkiewnych...*, s. 549; A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska...*, s. 36.

⁶⁰ Л.У. Званарова, У.М. Конан, Сімян Полацкі, в: *Мысліцелі і Асветнікі Беларусі. Енцыклападычны Даведнік*, Минск 1995, с. 298; А. Марзалюк, *Погляды магилёўскай інтэлектуальнай эліты XVII-XIX стст. на гістарычнае мінулае Беларусі*, в: *Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць*, Магілёў 2013, с. 238-243.

⁶¹ A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska...*, s. 123; Ю. Мицик, *Феодосій Софонович – ігумен Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, в: *Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, Київ 2008, с. 175.

Wielu brackich nauczycieli szerzyło i organizowało oświatę w innych krajach. Sofroniusz Poczaski zakładał szkołę w Jassach⁶², nauczycielem szkoły greko-słowiańskiej w Moskwie był Epifaniusz Sławiniecki⁶³. Działalnością oświatową w Moskwie zajmował się Symeon Połocki⁶⁴. Wśród nauczycieli można spotkać działających na rzecz Cerkwi ikonografów (Hiob Kondzelewicz⁶⁵) i grawerów (Wasył Uszakiewicz⁶⁶). Tłumaczem w centralnej carskiej administracji był Fiodor Kasjanowicz⁶⁷, Wasył Bereziecki jako doświadczony prawnik pracował w Trybunale Głównym Koronnym⁶⁸.

Nowy sposób naboru nauczycieli spośród wyróżniających się absolwentów szkół brackich zapewnił wzrost poziomu nauczania w placówkach. Przywilej królewski z 1635 r., zezwalał szkołom brackim w Wilnie i Kijowie prowadzić wykłady w języku greckim i łacińskim: „w szkołach też Kijowskich i Wilenskich nie unitom po grecku i po łacinie uczyć pozwalamy tak jednak żeby humaniora (nauki wyzwolone – MM) tylko non ultra dialecticam et logicam uczyli”⁶⁹. Oznaczało to dopuszczenie 5-klasowego szkolnictwa średniego z pierwszym rokiem kursu filozofii, na którym wykładana była logika⁷⁰. Dzięki didaskałom uczniowie braccy uzyskiwali solidną wiedzę teologiczną, opanowywali cerkiewnosłowiański, grekę, łacinę i polski. Dobrze wykształceni absolwenci stanowili wielki potencjał w obronie praw Cerkwi prawosławnej, zdolny do prowadzenia debaty na płaszczyźnie religijnej, politycznej, prawnej. Nauczyciele bractw cerkiewnych brali również udział w organizacji prawosławnej oświaty w Mołdawii czy Rosji. Z grona brackich działaczy oświatowych wywodzi się trzech świętych: Piotr Mohyla jest świętym Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego i Rumuńskiej Cerkwi Prawosławnej, Leoncjusz Karpowicz – Białoruskiej Cerkwi Prawosławnej, zaś Dymitr Rostowski – Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej.

⁶² A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska...*, s. 81; W. Deluga, *Kijowskie druki emblematyczne XVII i XVIII-wiecznych wydań polsko- i łacińskojęzycznych*, w: *Mediavaelia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*, t. 2, Київ 1993, s. 74.

⁶³ О. Дзюба, *Епіфаній*, в: *Енциклопедія історії України*, ред. В. Смолій та ін., т. 3, Київ 2005, с. 124; Н. Петров, *Киевская Академия во второй половине XVII в.*, с. 23.

⁶⁴ І. Татарски, *Симеон Полоцкий*, Москва 1886, с. 57; Л.И. Сазонова, *Литературная культура России. Раннее новое время*, Москва 2006, с. 468.

⁶⁵ Б. Возницький, *Творчість українського художника Іова Кондзелевича*, в: *Львівська картинна галерея: Виставки. Знахідки. Дослідження*, Львів 1967, с. 45-57; В. Овсійчук, *Майстри українського бароко: Жовківський художній осередок*, Київ 1991.

⁶⁶ Я. Исаевич, *Братства и их роль в развитии украинской культуры 16-18 в.*, с. 132; *Мистецтво України: Біографічний довідник*, ред. А.В. Кудрицьки, Київ 1997, с. 599.

⁶⁷ Ю. Шустова, *Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586-1788): источниковедческое исследование*, Москва 2009, с. 177; Я. Исаевич, *Братства и их роль в развитии украинской культуры 16-18 в.*, с. 159.

⁶⁸ Иевлевич И., *Автобиографическая записка Игнатия Иевлевича, заключающая в себе некоторые сведения о Киево-братской школе, восходящая ко времени ректорства в ней его родича Фомы Иевлевича (1628-1631 г.)*, в: *Антология педагогической мысли Белорусской ССР*, Москва 1986, с. 113.

⁶⁹ Humaniora – nauki wyzwolone, dzielone na *trivium* i *quadrivium*. АЮЗР, ч. 1, т. VI, Киев 1883, нр. 280, с. 696; К. Харлампович, *К истории Западно-Русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ея существования*, с. 180.

⁷⁰ А. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1, Warszawa 1980, s. 431.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Lietuvos Valstybės Istorijos Arhivas, f. 21, op. 2, nr 402, k. 86-91, 92-93.
 Российский государственный исторический архив, ф. 123, оп. 3, нр. 75.
 Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 129. Оп. 1. Д. 759.

Edycja źródeł

- Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłowskie 408, k. 1-4.
Examen Obrony, to jest odpis na scrip, Obrona Weifcatij nazwany, w którym się zgromadzenie Wilenskie Zejścia Ducha iustificuie, że nie popadlo w Sowitą Winę, sobie zadaną, w: АЮЗР, т. I, ч. VIII, Киев 1914.
Apologetyka szkół... Sylwestra Kossowa, w: M. Mironowicz, *Szkoły bractw cerkiewnych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII w.*, Białystok 2019, s. 536-552.
Zbiór dawnych dyplomów i aktów miasta Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi, i różnych sprawach, cz. 2, Wilno 1843.
Акты издаваемые Виленскою комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне, т. 8, Вильна 1875.
Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею, т. 4, Санкт-Петербург 1851.
Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа, т. 2, Вильна 1867.
Архив Юго Западной России, ч. 1, т. X: *Акты, относящиеся к истории галицко-русской православной церкви (1423-1714)*, Киев 1904, ч. 1, т. XI: *Акты, относящиеся к истории Львовского ставропигиального братства (1599-1702)*, Киев 1904, ч. 1, т. XII: *Акты, относящиеся к истории Львовского ставропигиального братства (продолжение)*, Киев 1904.
Архів Української Церкви, Серія 2: Джерела, Випуск 1: Історія Луцького братства та братського монастиря 1617-1833 років, ред. М.І. Обушний, Луцьк 2014.
 Игнатий Иевлевич, *Автобиографическая записка Игнатия Иевлевича, заключающая в себе некоторыя сведения о Киево-братской школе, восходящая ко времени ректорства в ней его родича Фомы Иевлевича (1628-1631 г.)*, в: *Антология педагогической мысли Белорусской ССР*, Москва 1986, с. 113-114.
Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, т. 1, Киев 1848.
Памятники Православия и Русской народности в Западной России в XVII-XVIII вв., т. 1: *Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII-XVIII вв.*, ч. 1-3, ред. Ю. Титов, Киев 1905.
Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам, Минск 1848.

Literatura

- Chodyncki K., *Łazarz Baranowicz*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), Ł 1/5, z. 5, Kraków 1935, s. 273-274.
 Deluga W., *Kijowskie druki emblematyczne XVII i XVIII-wiecznych wydań polsko- i łacińskiej-zycznych*, w: *Mediavaelia Ucrastica: Ментальність та історія ідей*, т. 2, Київ 1993, s. 69-97.
 Jabłonowski A., *Akademia Kijowsko-Mołyńska. Zakres cywilizacji zachodniej na Rusi*, Kraków 1899-1900.
 Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011.

- Kempa T., *Protopop słucki Andrzej Mużyłowski – antagonistą unii brzeskiej*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 745-773.
- Kochanowicz J., *Słownik geograficzny jezuickich burs muzycznych*, Kraków 2002.
- Kowalska H., *Mohiła (Moghila Movila) Piotr h. własnego (1596-1647)*, w: PSB, t. 21/3, z. 30, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 568-569.
- Krochmal J., *Duchowieństwo unickie eparchii przemysko-samborskiej w latach 1596-1609*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 20/2013, s. 135-167.
- Kuczara K., *Arsenius z Elassonu – Grek w służbie Cerkwi prawosławnej we Lwowie*, „Przegląd Historyczny”, 2010, nr 101/1, s. 89-99.
- Kuczara K., *Grecy w Kościołach Wschodnich w Rzeczypospolitej (1585-1621)*, Warszawa 2012.
- Kuczyńska M., *Joannicjusz Galatowski – wybitna postać baroku*, „Latopisy Akademii Supraskiej”, 2010, t. 1, s. 103-115.
- Kuczyńska M., *Ruska homiletyka XVII w. w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonowania*, Szczecin 2004.
- Lorens B., *Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII-XVIII w.*, Rzeszów 2005.
- Łużny R., *Sylwester Kossow*, w: PSB, t. 14, 1968, s. 325-327.
- Mironowicz A., *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003.
- Mironowicz A., *Diecezja białoruska w XVII-XVIII w.*, Białystok 2008.
- Mironowicz A., *Jerzy Koniski, biskup mohylewski*, Białystok 2017.
- Mironowicz A., *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003.
- Mironowicz A., *Prawosławne szkolnictwo teologiczne na terenie Rzeczypospolitej*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 863-880.
- Mironowicz A., *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999.
- Mironowicz A., *Święty męczennik Makary Kaniewski (Tokarzewski) (1605-1678)*, „Latopisy Akademii Supraskiej”, 2019, t. 10, s. 157-151.
- Mironowicz A., *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI-XVIII w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1994, nr 2, s. 20-34.
- Mironowicz M., *Szkoły bractw cerkiewnych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII w.*, Białystok 2019.
- Mironowicz M., *Dzieje ośrodków monastycznych na Wołyniu do końca XVI w.*, Białystok 2017.
- Pawluczuk U., *Osiemnastowieczne Wilno – miasto wielu religii i narodów*, Białystok 2015.
- Radziwiłł A. S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1, Warszawa 1980.
- Sakowicz E., *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego*, Warszawa 1935.
- Serczyk W. A., *Konisski Georgij (Jerzy)*, w: PSB, t. 13, Wrocław-Warszawa 1967-1968, s. 534-536.
- Алексеев И. А., *Варлаам Ясинский*, в: *Православная Энциклопедия*, т. 6, Москва 2003, с. 605-607.
- Возницький Б., *Творчість українського художника Юва Кондзелевича*, в: *Львівська картинна галерея: Виставки. Знахідки. Дослідження*, Львів 1967, с. 45-57.
- Голубев С., *История Киевской духовной академии*, вып. 1, ч. 1, Киев 1886.
- Голубев С., *Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетий*, Киев 1901.
- Голубев С., *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, т. I, Киев 1883.
- Дзюба О., *Єпіфаній*, в: *Енциклопедія історії України*, ред. В.Смолій та ін., т. 3, Київ 2005, с. 124.
- Добрянський А., *История епископов трех соединенных епархий, Перемышльської, Самборської и Саноцької, от найдавніших времен до 1794 г.*, Львов 1893.
- Званарова Л. У., Конан У. М., Сімяон Полацкі, в: *Мысліцелі і Асветнікі Беларусі. Енцыклападычны Даведнік*, Мінск 1995, с. 298.
- Флеров И., *О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России, в XVI, XVII и XVIII столетиях*, Санкт-Петербург 1857.

- Харлампович К., *К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования*, Вильна 1897.
- Харлампович К., *Западнорусские школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви*, Казань 1898.
- Ісаєвич Я. Д., *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.*, Київ 1966.
- Ісаєвич Я., *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*, Львів 2002.
- Коялович М., *Литовская церковная уния*, т. 2, Санкт-Петербург 1861.
- Кралюк П., *Старушич Ієнатій*, в: *Острозька академія XVI-XVII століття. Енциклопедія*, Острогожск 2011, с. 426.
- Левшун Л. В., Пидгайко В. Г., *Леонтий*, в: *Православная Энциклопедия*, т. 40, Москва 2015, с. 505-508.
- Марзалюк А., *Погляды магилёўскай інтэлектуальнай эліты XVII–XIX стст. на гістарычнае мінулае Беларусі*, в: *Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасьць*, Магілёў 2013, с. 238-243.
- Медынский Е. Н., *Братские школы Украины и Белоруссии в XVI-XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией*, Москва 1954.
- Мелешко В. И., *Могилев в XVI середине XVII в.*, Минск 1988.
- Мещеряков В.П., *Братские школы Белоруссии (XVI – первая половина XVII в.)*, Минск 1977.
- Мистецтво України: Біографічний довідник*, ред. А.В. Кудрицьки, Київ 1997.
- Мицик Ю., *Феодосій Софонович – ігумен Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, в: *Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, Київ 2008, с. 175.
- Мицик Ю., *Св. Петро Могила*, Харків 2015.
- Нікалаєў М., *Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск 2009, „Гісторыя беларускай кнігі”, т. 1.
- Овсійчук В., *Майстри українського бароко: Жовківський художній осередок*, Київ 1991.
- Петров Н., *Киевская Академия во второй половине XVII в.*, Киев 1895.
- Рева Л. Г., *Перло многоценное*, в: *Энциклопедія історії України*, ред. В.А. Смолій, т. 8, Киев 2011, с. 520.
- Русина О., *Історія України в особах. Литовсько-польська доба*, Київ 1997.
- Татарски І., *Симеон Полоцкий*, Москва 1886.
- Тимошенко Л. В., *Мужиловский Андрей*, в: *Православная Энциклопедия*, т. 47, Москва 2017, с. 594-597.
- Сазонова Л. И., *Литературная культура России. Раннее новое время*, Москва 2006.
- Сомов С. Е., Пидгайко В. Г., *Иосиф*, в: *Православная Энциклопедия*, т. 25, Москва 2010, с. 631-634.
- Шустова Ю., *Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586-1788): источниковедческое исследование*, Москва 2009.
- Δημητράκοπουλος Φ. Α., *Αρσένιος Ελλάσσόνος*, Αθήνα 2007.